
प्रकरण तिसरे

संशोधन पध्दती

३.०१	प्रस्तावना
३.०२	संशोधन पध्दती
३.०३	संशोधन सामग्रीचे स्वरूप
३.०४	संशोधन सामग्री गोळा करण्यासाठी
वापरलेली साधने
३.०५	जनसंख्या व नमुना निवड
३.०६	सामग्रीचे विश्लेषण आणि अर्थनिर्वचन
३.०७	समारोप
-

प्रकरण तिसरे

संशोधन पध्दती

३.१ प्रस्तावना :

प्रस्तुत प्रकरण तीन मध्ये संशोधनासाठी वापरलेली सर्वेक्षण पध्दती, तिचे वैशिष्ट्ये संशोधन सामग्रीचे स्वरूप, सामग्री गोळा करण्यासाठी वापरलेली साधने, जनसंख्या आणि नमुना निवड, सामग्रीचे विश्लेषण आणि अर्थनिर्वचन या बाबींचा उहापोह केलेला आहे. सदर प्रकरणाती माहितीच्या आधारे संशोधनाच्या कार्यपध्दतीची कल्पना साकल्याने येण्यास मदत होईल.

३.२ संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधनाचा विषय "करवीर तालुक्यातील प्राथमिक स्तरावरील मराठी भाषेच्या अध्यापनाच्या आजच्या स्थितीचा चिकित्सक अभ्यास" हा आहे. हा अभ्यास वर्तमान परिस्थितीशी निगडित असल्याने त्यासाठी संशोधनाची सर्वेक्षण पध्दती वापरली आहे.

अभ्यास वस्तूची वर्तमानस्थिती कशी आहे हे पाहण्याकरिता वापरली जाणारी पध्दत म्हणजे सर्वेक्षण होय. विशिष्ट बाबतीत असलेली सद्यःस्थिती जाणून घेण्यासाठी उपयोगी पडणा-या संशोधन पध्दतीला सर्वेक्षण पध्दती असे म्हणतात. या प्रकारचे संशोधन सद्यःस्थितीचे वर्णन करते आणि सद्यःस्थिती स्पष्ट करते. वर्तमान असलेले

संबंध, प्रचलित परिपाठ, दिसून येणा-या निष्ठा, दृष्टिकोन आणि अभिवृत्ती, सुरु असलेल्या प्रक्रिया, जाणावणारे परिणाम, विकसित होत असलेले विचारप्रवाह यांच्याशी ते संबंधित अस्ते.

सर्वेक्षण म्हणजे प्रचलित तथ्यांचे संकलन, वर्णन, स्पष्टीकरण आणि मूल्यांकन होय. सर्वेक्षणातून खालील तीन प्रकारची माहिती संकलित केली जाते.

- १) वर्तमान स्थिती
- २) अपेक्षित स्थिती
- ३) आवश्यक साधनांचा बोध

सर्वेक्षणामुळे विशिष्ट क्षेत्रातील वर्तमान स्थितीचे यथार्थ चित्र कळते. कोणकोणत्या बाबी, कोणत्या स्थितीत उपलब्ध आहेत याची माहिती कळते. समस्या निराकरणाकरिता कोणती स्थिती अपेक्षित आहे हे अन्य सर्वेक्षणाच्या आधारे कळते व ही अपेक्षित स्थिती प्राप्त करून घेण्याकरिता कोणत्या साधनांची व प्रयत्नांची आवश्यकता आहे हे त्यामुळे कळते.

सर्वेक्षणाचे विविध हेतु पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

- १) सर्वेक्षणाचा प्रमुख हेतु विभिन्न क्षेत्रातील वर्तमान स्थितीचा शोध घेणे हा आहे. वर्तमान स्थितीच्या शोधाच्याही ते कधी कधी पुढे जाते आणि प्राप्त तथ्यांचे मूल्यांकन आणि अडक चांगल्या बदलाकरिता योग्य मार्गदर्शन करते.

२) समस्येचे स्वरूप, स्पष्ट होण्यासाठी आवश्यक असलेले विचार, कल्पना, सिद्धान्त, स्पष्टीकरणे परिकल्पना आदिकांचा त्यामुळे माहिती होते.

३) विविध शालेय उपक्रमांचे नियोजन करण्यात सर्वे क्षणाची मदत होते.

प्रस्तुत संशोधकाने सर्वेक्षण पध्दतीचा अवलंब केला असल्याने सर्वेक्षण पध्दतीच्या वैशिष्ट्यांचा परिचय करून घेणे आवश्यक आहे. ही वैशिष्ट्ये पुढे दिली आहेत.

१) सर्वेक्षण पध्दतीने विशिष्ट काळातील माहिती फार मोठ्या प्रमाणात संकलित करता येते.

२) सर्वेक्षण गटाच्या वैशिष्ट्यांशी असते.

३) सर्वेक्षणात समस्येचे स्वरूप निश्चित असते. व हेतु स्पष्ट असतो. त्यात माहितीचे विश्लेषण आणि अर्थनिर्वचन, निष्कर्ष इत्यादी बाबींचा अंतर्भाव असतो.

४) सर्वेक्षण हे गुणात्मक व संख्यात्मक असते.

५) स्थानिक समस्यांचे शीर्ष निराकरण करण्यासाठी या पध्दतीचा उपयोग होतो.

६) प्रश्नावली, मुलाखती, निरीक्षण, या साधनांच्या साहाय्याने माहिती समजून घेता येते.

- ७) संशोधनाच्या सामग्रीचा स्त्रोत म्हणून अहवाल व प्रलेख, भौतिक परिस्थितीतून मिळणाऱ्या उतरांचे बरखाची सारख्या शोधाचा वापर करता येतो.

प्रस्तुत संशोधनाचे दोन भाग पडतात -

- १) करवीर तालुक्यातील प्राथमिक शाळांमधील मराठी विषयाच्या अध्ययन अध्यापनाचे आजच्या स्थितीचा चिकित्सक अभ्यास. याचे सर्वेक्षण करून आढावा घेणे.
- २) दुस-या विभागात त्याचे विश्लेषण, विवरण करून निष्कर्ष काढणे व शिफारशी करणे.

३.३ संशोधन सामग्रीचे स्वरूप :

प्रस्तुत संशोधन प्राथमिक स्तरावरील मराठी भाषेच्या अध्ययन अध्यापनाच्या स्थिती बाबत आहे. सर्व या संशोधनात प्राथमिक स्तरावर मराठी भाषेचे अध्ययन अध्यापन कसे चालते ते जाणून घेण्याच्या प्रयत्न केलेला आहे. प्रथम भाषा मराठीच्या अध्यापनाची विविध उद्दिष्टे साध्य होण्याच्या दृष्टीने हे अध्यापन उपयोगी पडते काय १ या अध्यापनामुळे मराठीचे आकलन होऊन मराठी या विषयाची अभिरुची वाढण्यास ते साहाय्यमूर्त होते काय हे तपासून पाहावयाचे आहे.

विद्यार्थी मुलाखतसूची मधील प्रश्नांची उतरांचे विद्यार्थ्यांच्या तोंडून म्हणून घेतली. तसेच इयत्ता १ली ते इयत्ता ४थी च्या वर्गांना अध्यापन करणा-या १६ अध्यापकांकडून मुलाखत सूची भरून घेतली. त्या-आधारे प्रश्नावलीचे विश्लेषण करून अन्वयार्थ लावला.

१.४ संशोधन सामग्री गोळा करण्यासाठी वापरलेली साधने :

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने सामग्री गोळा करण्यासाठी साधने म्हणून विद्यार्थी मुलाखत सूची, अध्यापक मुलाखत सूची या साधनांचा वापर केला.

प्रस्तुत संशोधकाने प्रश्नावली तयार करण्यासाठी स्वतःचे ज्ञान व अनुभव उपयुक्त साहित्याचा अभ्यास, सहकारी मित्र या क्षेत्रातील तज्ज्ञांच्या शोधात्मक अनिर्बंधित मुलाखती घेउन आपल्या संशोधनासाठी प्रश्नावली उपयुक्त अशी माहिती मिळविली, प्रश्नाचे स्वरूप, उत्तरातील विविधता, संशोधनातील गोंधळात पाडणा-या बाबी, अभ्यास-वस्तुसंबंधी नवीन दिशा इत्यादीबद्दल उपयुक्त माहिती प्राप्त करून घेतली. अशा प्रकारे प्रश्नावली निर्दोष करण्याच्या दृष्टीने सहका-यांशी चर्चा व तज्ज्ञांच्या मुलाखती व मार्गदर्शक अध्ययन यातून प्रश्नावलीचा कच्चा आराखडा तयार केला.

काळजीपूर्वक विचार करून तयार केलेल्या प्रश्नावलीचा प्राथमिक मसुदा पूर्णापणे निर्दोष असेलच असे सांगता येत नाही. म्हणूनच त्यातून सदोष प्रश्न गाळून योग्य प्रश्नांची निवड होण्याच्या दृष्टीने पूर्वचाचणी घेतली. पूर्वचाचणीने प्रश्नावलीतील उणीवा दूर झाल्या. सदोष प्रश्न समजले. प्रतिवेदकांच्या शंका, गैरसमज, परिभाषा, अपेक्षित उत्तरे इत्यादी गोष्टीं विषयीची माहिती मिळाली. या सर्व त्रुटी दुरुस्त केल्यावर मुलाखतसूची तयार केली.

मुलाखतसूची पूर्णापणे निर्दोष, सप्रमाण, विश्वासाह असेलच असे नाही म्हणून विद्यार्थी मुलाखतसूचीची विश्वासाहता सिद्ध होण्यासाठी

एकाच वेळी पाच विद्यार्थ्यांना तोंडी प्रश्न विचारले. त्यांनी दिलेल्या उत्तराच्या प्रतिसादाची नोंद ठेऊन आठ दिवसांच्या अंतराने तीच तोंडी प्रश्नावली त्याच पाच विद्यार्थ्यांना देण्यात आली. यावेळी त्यांनी दिलेल्या उत्तराच्या प्रतिसादात आणि आठ दिवसांनी विद्यार्थ्यांनी त्याच तोंडी प्रश्नावलीला दिलेल्या उत्तराच्या प्रतिसादात फारच कमी तफाक्त आढळून आली. म्हणून ही विद्यार्थ्यांची मुलाखतसूची विश्वासासार्ह आहे हे मान्य केले.

विद्यार्थी मुलाखतसूची प्रस्तुत संशोधनासाठी प्रत्यक्ष वापरली गेली. (परिशिष्ट "अ" पहा) विद्यार्थी मुलाखत सूचीचे हेतु संबंधी माहिती पुढील प्रमाणे आहे.

३.६ विद्यार्थ्यांसाठी मुलाखत सूची :

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकास विद्यार्थ्यांची मते जाणून घेण्यासाठी संशोधकाने विद्यार्थ्यांच्यासाठी स्वतंत्र मुलाखत सूची तयार केली. या मुलाखतसूचीमध्ये एकूण ७ प्रश्नांचा समावेश केला. (परिशिष्ट "अ" पहा) मुलाखतसूचीस योग्य उत्तरे देण्यासाठी योग्य त्या सूचना मुलाखतसूचीच्या प्रारंभीच दिल्या.

मुलाखतसूचीचे उत्तर घेण्यासाठी कुमार विद्यामंदिर, उच्चांव शाळेतील मुख्याध्यापकांनी दिलेल्या दिवशी भेट दिली. इयत्ता १ली ते इयत्ता ४थी एकूण विद्यार्थी १५७ कडून मुलाखतसूचीची उत्तरे वैयक्तिक घेतली. त्याची नोंद करून ठेवली. विद्यार्थी स्वतःच्या विचाराने

वैयक्तिक उत्तरे देण्याचा प्रयत्न करित होता. परिणामी विद्यार्थ्यांकडून मिळालेली उत्तरे विविध, वेगवेगळी होती. विद्यार्थ्यांसाठी मुलाखत सूची मध्ये पुढील प्रश्न योजना केली. ती पुढीलप्रमाणे -

- १) शिकविलेला धडा समजतो का ? होय/नाही.
- २) शिकविलेली कविता समजते का ? होय/नाही.
- ३) सर्वांच्याजवळ बालभारती पुस्तक आहे का ? होय/नाही.
- ४) पाठ्यपुस्तकातील धडे किती मुलांना येतात ?
संशोधिका काही मुलांकडून धडे वाचून घेतात.
- ५) तुम्हास कोणती कविता पाठ आहे ?
संशोधिका कविता म्हणून घेतात.
- ६) "आई" या विषयावर ५ वाक्ये तयार करता येतील का ?
- ७) "माझी शाळा" या विषयावर ५ वाक्ये तयार करून बोलता येतात काय ?

संशोधिका काही मुलांकडून ५ वाक्ये वदवून घेते.

३.७ अध्यापक मुलाखत सूची :

अध्यापक मुलाखतसूची सप्रमाणात सिद्ध करण्यासाठी तीच प्रश्नावली दुस-या पाच शिक्षकांना एकाचवेळी दिली. त्यांनी दिलेल्या उत्तरांच्या प्रतिसादात कमी तफावत आढळून आली म्हणून ही मुलाखतसूची सप्रमाणात असल्याचे मान्य केले. अशा प्रकारे अध्यापक मुलाखतसूचीची विश्वासाहता व सप्रमाणात सिद्ध करून ती प्रश्नावली प्रस्तुत संशोधनासाठी वापरली. (परिशिष्ट "ब" पहा.)

संशोधनास प्रत्यक्ष माहिती मिळविण्याचे एक उत्तम व प्रभावी साधन म्हणजे मुलाखती होय. प्रस्तुत संशोधनात मुलाखतसूची बरोबर मुलाखती उपयोगी ठरणार म्हणून मुलाखतीची योजना केली. कारण या प्रत्यक्ष भेटीत त्यांच्याशी संवाद साधून अनेक प्रश्नाबाबत त्यांचे मत अजमावणे, अंतरंगात असणारे विचार समजावून घेणे, काही माहितीची देवाणघेवाण करणे यासाठी मुलाखत घेण्याचे ठरविले. त्या नियोजित वेळेत घेतल्या.

औपचारिक मुलाखतीत इ. शली ते इ. ४थी च्या मराठी विषयाच्या अध्ययन अध्यापनाविषयीचा आजच्या स्थितीचा अभ्यास करणे या विषयाचा शोध घेण्यासाठी मुलाखतीतून अनौपचारिकरित्या चर्चा केली. ज्या अध्यापकांची मुलाखतीसाठी निवड केली होती ते सर्व अध्यापक मुलाखतसूची भरून देणारे होते. मुलाखतीत जी मुक्तपणे चर्चा झाली त्यातील प्रस्तुत संशोधनासाठी आवश्यक असणारा भाग संशोधकाने लिहून घेतला. मुलाखतीद्वारा मिळविलेल्या माहितीचा उपयोग करून अन्वयार्थ लावण्यासाठी केला आहे.

१०८ अध्यापक मुलाखतसूचीचे उद्देश :

अध्यापक मुलाखतसूचीद्वारा आपले मत, विचार स्पष्ट व्यक्त करतात. मातृभाषा अध्यापनात "श्रवण" उद्दिष्ट किती प्रमाणात साध्य होते ? "श्रवण" उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी कोणकोणत्या उच्चणी येतात ? त्याच्यावर कशाप्रकारे मात करता येते ? या विषयी ते आपले मत, विचार निसंकोचपणे मांडू शकतात. वाचन, संभाषण, लेखन, हे उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी कोणकोणते उपाय योजले पाहिजे याचे स्पष्टीकरण सहजपणे करतात.

मातृभाषा मराठीचे अध्यापन सहज सुलभ सुकर व्हावे हाच अध्यापक मुलाखत सूचीचा उद्देश आहे.

३.०९ अध्यापक मुलाखतसूचीचा तपशीलवार हेतु :

१) गद्य पाठाचे आकलन :

विद्यार्थ्यांना गद्य पाठाचे आकलन व्हावे यासाठी अध्यापक मुलाखतसूचीचा हेतु आहे. मुलांना छटा सुस्पष्ट वाचन करता यावा त्याचा अर्थ समजावून घेता यावा जेणे करून गद्य पाठाचा सारांश त्यांच्या लक्षात आला पाहिजे.

२) पद्य पाठाचे आकलन :

गद्य पाठापेक्षा पद्य पाठाचे आकलन होणे कठिण असते. शिकविलेली कविता मुलांना समजते का ? कवितेचा अर्थ समजतो का ?

३) बालभारती या पुस्तकाची उपलब्धता :

मराठी अध्यापन करीत असतांना सर्व मुलांच्याजवळ बालभारतीचे पुस्तक अस्तील तर अध्यापन सुकर होते.

४) भाषण, संभाषण, कौशल्ये :

विद्यार्थ्यांच्या अंगी भाषण, संभाषण, कौशल्ये आत्मसात व्हावीत हा हेतु अध्यापक मुलाखतसूचीचा आहे.

५) लेखन कौशल्ये विषयी :

विद्यार्थ्यांच्या अंगी लेखन कौशल्ये आत्मसात व्हावे यासाठी अध्यापक मुलासतसूचीचा हेतु आहे.

३.१० जनसंख्या व नमुना निवड :

शैक्षणिक संशोधनात न्यादर्शाचा विचार केला नाही तर केलेले संशोधन चुकीचे ठरू शकते. त्यासाठी शैक्षणिक संशोधनात न्यादर्श मुलभूत आहे. शैक्षणिक समस्यांच्या अभ्यासात संपूर्ण जनसंख्या दृष्टी-समोर असली तरी तिचा अभ्यास करणे शक्य नसते. संपूर्ण जनसंख्येचे प्रतिनिधित्व करू शकणा-या एका लहान गटाच्या अभ्यासावरून संपूर्ण जनसंख्येचे प्रतिनिधित्व करू शकणा-या एका लहान गटाच्या अभ्यासा-वरून संपूर्ण जनसंख्येच्या प्रवृत्तीबुद्धान्त पूर्वानुमान काढणे अधिक श्रेयस्कर असते. न्यादर्श निवडीमध्ये तीन टप्पे आहेत -

- १) विश्व
- २) जनसंख्या
- ३) नमुना

१) विश्व :

विश्व म्हणजे ज्या घटकांविषयी निष्कर्ष काढावयाचे आहेत असे अस्तित्वात असलेले सर्व घटक मिळून तयार होणारा संघ.

प्रस्तुत संशोधनात करवीर तालुक्यातील प्राथमिक शाळांमधील मराठी विषयाच्या -अध्यापनाच्या आजच्या स्थितीचा चिकित्सक

चिकित्सक अभ्यास करणारे विद्यार्थी व अध्यापन करणारे शिक्षक म्हणजे विश्व म्हणता येईल.

२) जनसंख्या :

न्यादर्श अभ्यासात ज्यांच्या विषयी निष्कर्ष काढावयाचे असतात त्या सर्व व्यक्तींच्या किंवा वस्तूंच्या समूहाला जनसंख्या म्हणतात.

या संशोधनात करवीर तालुक्यातील प्राथमिक शाळांमधील मराठी प्रथम भाषेचे अध्ययन करणारे सन १९९६-९७ सालातील विद्यार्थी व अध्यापन करणारे शिक्षक यांचा संच म्हणजे जनसंख्या होय.

३) न्यादर्श :

न्यादर्श म्हणजे जनसंख्येच्या लक्ष्याविषयी पूर्वानुमान करण्या- करिता जनसंख्येतून निवडलेल्या व्यक्ती किंवा वस्तु यांचा लहानसंच.

या न्यादर्शाच्या बाबतीत काढलेले निष्कर्ष त्या प्राथमिक शाळेतील प्रथम भाषा म्हणून अध्यापन करणा-या विद्यार्थ्यांना व अध्यापन करणा-या शिक्षकांना लागू पडतीलच. शिवाय त्या जनसंख्येप्रमाणे समान वैशिष्ट्ये असलेल्या इतर जनसंख्येप्रमाणे समान वैशिष्ट्ये असलेल्या इतर जनसंख्यांनाही लागू पडतात. या वैशिष्ट्यात जितक्या प्रमाणात समानता असेल तितक्या प्रमाणात एक जनसंख्येचे निष्कर्ष दुस-या जनसंख्येस लागू पडतात.

प्रस्तुत संशोधन विषयाच्या संदर्भात असलेली जनसंख्या म्हणजे करवीर तालुक्यातील प्राथमिक मराठी शाळा होय. करवीर तालुक्यातील प्राथमिक मराठी शाळेतील विद्यार्थी व अध्यापन करणारे शिक्षक होय. करवीर तालुक्यातील प्राथमिक मराठी शाळा १७५ आहेत. त्यापैकी १० शाळा निवडल्या आहेत. एकूण प्राथमिक शाळांची संख्या व निवडलेल्या शाळांची संख्या यांची सारणी पुढील प्रमाणे -

सारणी क्र. ११११

करवीर तालुक्यातील प्राथमिक मराठी शाळांपैकी निवड
केलेल्या शाळांची सारणी

अ.नं.	करवीर तालुक्यातील प्राथमिक मराठी शाळांची संख्या	निवडलेल्या शाळा	शेकडा प्रमाण
१	१७५	१०	५.७१ ४

करवीर तालुक्यातील प्राथमिक मराठी शाळा १७५ आहेत. त्यापैकी १० शाळांची संशोधन अभ्यासासाठी निवड यादृच्छिक पध्दतीने केली. (त्याचे शेकडा प्रमाण ५.७१ ४ एवढे आहे.) या प्रमाणे विद्यार्थी व शिक्षकांची निवड केली. विद्यार्थी निवड करताना निवड केलेल्या शाळेतील इयत्ता १ली ते इयत्ता ४थी च्या वर्गात प्रथम भाषा म्हणून मराठीचे अध्ययन करणारे सर्व विद्यार्थी आहेत. शिक्षकांची निवड करताना निवड केलेल्या शाळेतील इयत्ता १ली ते इयत्ता ४थी च्या वर्गात अध्यापन करणारे सर्व आहेत. त्यांची माहिती पुढील सारणीत दिली आहे.

सारणी क्र. १०१२

संशोधनासाठी विद्यार्थी व शिक्षकांची निवड तक्ता

क्र.नं.	नमुना	एकूण संख्या	निवडलेली संख्या	शेकडा प्रमाण
१)	विद्यार्थी	२,४०४	१५७	६.५३
२)	शिक्षक	१००	३६	३६.००

करवीर तालुक्यातील १० प्राथमिक शाळा मधील इयत्ता १ ली ते इयत्ता ४ थी चे सर्व विद्यार्थ्यांना तोंडी प्रश्न विचारले. विद्यार्थ्यांना दिलेल्या प्रतिसाद एकत्रित केला.

वरील सारणीवरून जसे साष्ट होते की, व्हातील एकूण १५७ मुलांपैकी १४० मुलांना (८२.१७ %) लेखन कौशल्ये आत्मसात झाले आहे. ही आजची स्थिती आहे.

एकंदरीत विद्यार्थ्यांच्यासाठी तयार केलेल्या मुलाखत सूचीमध्ये एकूण ७ प्रश्न विचारलेले आहेत. प्रश्नांच्या हेतूनुसार सारणी पुढे दिलेली आहे.

सारणी क्र. ३०१३

प्रश्नावलीतील प्रश्नांचा तपशील

अ.नं.	प्रश्नावलीतील प्रश्न क्रमांक	प्रश्न विचारण्याचा हेतू
१)	१ ते ३	विद्यार्थ्यांची सर्वसाधारण माहितीबाबत.
२)	४ ते ५	विद्यार्थ्यांना भाषा विषया विषयी अभिरुची बाबत.
३)	६ ते ७	विद्यार्थ्यांच्या संभाषण कौशल्ये विषयी लेखन कौशल्ये विषयी

३.१४ समारोप :

प्रस्तुत प्रकरणात प्रस्तुत संशोधनासाठी वापरलेल्या सर्वेक्षण पध्दतीचे स्वरूप, हेतू, महत्त्व यांची चर्चा केली. शिवाय संशोधनासाठी आवश्यक त्या साधनसामग्रीच्या उपलब्धतेसाठी संशोधन साधन म्हणून वापरलेली मुलाखतसूची ही साधने, जनसंख्या आणि नमुना निवड आणि सामग्रीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन या बाबतचा विश्लेषणात्मक उहापोह केला आहे. या संशोधनाच्या आधारे गोळा केलेल्या साधन सामग्रीचे वर्गीकरण व विश्लेषण पुढील प्रकरण नं. ४ मध्ये केले आहे.

.....

- शिक्षक - विद्यार्थी हे नाते मधुमाशाी - फूल या सारखे असले पाहिजे. शिक्षकानिही स्वतःला "Learner" मानले पाहिजे. "Learned" नको कारण आत्मसंतुष्टता आली की शिक्षण संपते. शिक्षणातील अंधाराबद्दल केवळ तक्रारी करणारे शिक्षक नकोत. तर छोटीशी का असेना पण आपली एक पणती लावून या अंधारावर मात करण्याचा प्रयत्न करणारे शिक्षक पाहिजेत. "

-- सेवामहर्षी श्री. बाबा आमटे

(२१ जानेवारी, १९८५ रोजी संपन्न झालेल्या श्री. महाराणी ताराबाई अध्यापक महाविद्यालयाच्या सुवर्ण महोत्सवी समारंभाप्रसंगी केलेल्या भाषणातून)